

Torben Arboe Andersen og
Karen Margrethe Pedersen:

Høvd, hvoddem, åvending

– og andre ord for forpløjning

Under redaktion af *for-ager* s. til Jysk Ordbog fandt jeg (TAA) på ord-bogssedlerne og spørgelistebesvarelsene fra Nørrejylland mange oplysninger om, at *for-ager* var et nyere ord, mens de gamle betegnelser, afhængig af egnen, var fx *høvd*, *høvvi*, *hvoddem*, *hwåjem*, eller sammensætninger med *ager*, fx *hoved-ager*, *høvds-ager*, *hvoddems-ager*. Det gav mig naturligvis lyst til at skaffe overblik over, hvilke betegnelser der egentlig har været brugt for *for-ager* i de jyske dialekter, og desuden til at dechifrere de mere uigennemskuelige af dem. Imidlertid viste det sig, at tydningen af ordene, både for de jyske og for ømålenes vedkommende, i store træk allerede var foretaget af Ole Widding i en artikel i Danske Folkemaal¹. Et tilhørende kort viser betegnelsernes udbredelsesområder, men kun i skitseform, idet Udvalg for Folkemaal dengang kun havde et begrænset antal oplysninger til rådighed. Forfatteren opfordrer da også i artikelens slutning indirekte til, at der senere udarbejdes et mere dækkende kort over synonymernes udbredelse: "den nøjagtige Kortlægning må stå hen til et mere fuldstændigt Materiale ... er indsamlet" (s.128).

Et sådant materiale foreligger nu, bl.a. takket være besvarelser af Jysk Ordbogs spørgelister, hvor 2 spørgsmål i 1950-60 direkte angår udtryk for forpløjning. Også på Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet, er oplysningerne om disse udtryk væsentligt forøget i årenes løb, og Karen Margrethe Pedersen, som *Ord & Sags*

¹ Widding (1931).

læsere kender fra tidligere artikler, var straks med på ideen om at udarbejde et fælles, opdateret kort over ordenes udbredelsesområder. Resultatet er blevet det følgende kort 1, der giver en oversigt over de mest udbredte udtryk for hele landet. De omtales nærmere nedenfor sammen med enkelte andre.

På oversigtskortet er ordene kun anført med rigsmålsortografi eller en tillempet sådan, da det ville blive alt for uoverskueligt at indplace-re de mange lydformer her; særlige udtalevarianter anføres i omtalen af de enkelte ord og vises i enkelte tilfælde på kort dér. Desværre er der i de mindste områder på oversigtskortet ikke plads til at anføre de pågældende betegnelser: de er i stedet markeret med tallene 1-6 med forklaring uden for kortet. Af overskuelighedshensyn er oftest kun den vigtigste betegnelse inden for hvert område anført på kortet.

I det følgende omtales betegnelserne ikke i en "nord-syd"- eller anden geografisk bestemt rækkefølge, men med de mest rigsmålsnære og/eller gennemskuelige behandlet først, dvs.: 1) udtryk med *for-*, *å-* og *tvær-* som første sammensætningsled, 2) udtryk dels afledt af *hoved*, dels med *hoved* eller en afledt form heraf som første sammensætningsled, 3) øvrige betegnelser.

1) Betegnelser med *for-*, *å-*, *tvær-* som 1. sammensætningsled

For·pløjning kendes nu over hele landet som betegnelse for et stykke jord, der ligger "foran", for enden eller som forreste del af en mark eller ager og bruges som vendeplads under arbejdet med markredskaber; stykket pløjes sidst, med furer "på tværs" af, dvs. vinkelret på de øvrige furer i marken, når marken da ellers er pænt rektangulær. Ordet er formentlig hjemmehørende på Sjælland, hvorfra det som yngre betegnelse dels har bredt sig til dialekterne på Lolland-Falster-Møn, dels er kommet ind som landbrugsfaglig betegnelse i rigsmålet og derfra har bredt sig til andre egne, fx Bornholm (vi har dog ingen oplysninger om ældre betegnelser på Bornholm). Som kortet antyder, var det gamle udtryk i sjællandsk *høvde*, i hvert fald i sydsjællandsk (se nærmere i afsnit 2). I nyere jysk har *for·pløjning* vundet indpas især i den tillempede form **for·plovning**, der i vidt omfang har erstattet ældre *høvd* og *høvds·ager* i det østlige Midtjylland. Formen *for·plovning*

afspejler, at dialekterne i dette område har udtalen *plåw* svarende til sideformen *plove* af verbet *at pløje*.² I Vendsyssel har man formerne *fårplønning* (især i den midtøstlige del) og *forpløvning* (sporadisk mod sydvest, jf. udtalen *pløw* af verbet *plove* / *pløje*); disse må ses som yngre alternativer til *hoved·ager*.³

For·ager er betegnelsen i Sønderjylland, bortset fra Als, der har *forland*. *For·ager* er også afhjemlet fra Nørrejylland, men mere spredt, og som nævnt i indledningen ofte betegnet som et nyt ord ved siden af en ældre egns glose dér. Dog ser det ud til at have været eneste betegnelse i det indre Syddanmark, jf. kort 1, mens det er et yngre alternativ til *ande(t)* mod vest og til *hoved·ager* mod øst. I et område mod nordøst (benævnt 'blandet' på kort 1) optræder det dog side om side med forvanskede former af *hvoddems·ager*.

For·ager har tilsyneladende konkurreret med *for·pløjning* om at blive den landbrugsfagligt foretrukne betegnelse. Fx anføres ordet fremhævet i slutningen af artiklen *Ager* i Møller-Holst: Landbrugs-Ordbog (1877ff.): *F o r a g e r (Forpløjning) kaldes ...*, men der er kun oprettet henvisningsartikel: “*Forpløjning, se Ager*” og ikke nogen tilsvarende artikel *Forager*. Førsteudgaven af Landbrugets Ordbog (1909-14) medtager begge betegnelser, mens 3. udg. kun nævner *Forpløjning*.⁴

Forland er især en ømålsbetegnelse: som kort 1 viser, er den almindelig på Sydfyn, de sydfynske øer, Vestlolland, Agersø og Omø (tæt på Sjælland) – men også enerådende på Als. Denne udbredelse kan virke påfaldende, men den er ikke helt ualmindelig, og den kan forklares ved de kontakter, der har været mellem de forskellige øer, på tværs af vandet. Langelændere er taget til Vestlolland som tjenestefolk eller som tilflyttere, og lollændere er taget til Langeland. Det viser sig i ordforrådet ved at vi finder lollandske ord på Langeland, eller – som her – langelske ord på Vestlolland. De sydfynske øer har naturligvis haft hyppig kontakt med det sydfynske “fastland”, men Ærø har også haft kontakt med Als: i perioder hørte Ærø under hertugdømmerne, mens Als omvendt hørte under Fyns stift. Der har fra gammel tid været færgeforbindelse mellem de to øer, og i hvert fald i 1800-tallet var det

² Jf. *fårplåw·nəŋ*, Middelsom herred, Feilbergs jyske ordbog ca. 1900.

³ Jf. bl.a. Espegaards vendsysselske ordbog.

⁴ Madsen-Mygdal (1937-38).

Hvad endelig de to “sjællandske” øer angår – Agersø og Omø – så har vi enkelte andre eksempler på, at de sprogligt følges med Langeland og Lolland, og ikke med det nærliggende Sjælland. Bl. a. siger man på Agersø og Omø “jeg kender ikke ham” og “han er ikke her” med tryksvagt *ham* og *her* (i stedet for “jeg kender ham ikke” og “han er her ikke”), nøjagtig som man gør på Lolland, de sydfynske øer – og Als!⁶

For·vende er den almindelige betegnelse på Falster; den afspejler direkte foragerens brug som vendeplads. Det samme gør Vestmøns betegnelse **for·vending**, som også kendes på det nordvestlige Falster og endvidere er afhjemlet en enkelt gang fra Østlolland. Af pladshensyn er kun *for·vende* nævnt på kort 1, tilsvarende er det samlede område for de to betegnelser markeret med samme signatur.

Afledningen *vending* af verbet *vende* kan have betydningen 'vendeplads', jf. *Vending* 5 i Ordbog over det Danske Sprog (ODS). *Vende* er blot en tilsvarende nul-afledning, ikke registreret i ODS, men afhjemlet i mindst én sammensætning i ømålene, nemlig *å·vende* nedenfor.

Å·vending, der er markeret med 5 på oversigtskortet, er betegnelsen på Nordvestfyn; i den østligste del af området bruges dog oftest formen **å·vende**, der også kendes mod syd i området. Begge former er endvidere sporadisk afhjemlet fra Nordøstfyn, hvor vigtigste form er *hoved·land*. Igen af pladshensyn er kun den mest almindelige af de to ensartede former anført på kortet.

Første sammensætningsled, *å·*, er en dialektal variant af præpositionen *på*, jf. artiklerne *IV. aa* og *Aavending* i ODS (bd. I). Andet sammensætningsled, *vende*, *vending*, er behandlet ovenfor under *for·vende*.

Også i det sydligste sønderjysk, Fjorde sogn, er *å·vending* optegnet, først af K.J. Lyngby i 1859,⁷ senere af A. Bjerrum i 1931.⁸

⁶ K.M. Pedersen (1993).

⁷ Optaget i Feilberg bd. II under *påvending*.

⁸ Nævnt under *å* 7 i Bjerrum (1974).

Tvær·ager er ikke anført på oversigtskortet, da ordet kun er afhjemlet fra 2 kilder i Sønderjylland: dels Molbech (1841) efter Outzens manuskript, dels en optegnelse omkr. 1910 fra Gram herred.

Tvær·pløjning er markeret med 3 på oversigtskortet; afhjemlet fra Samsø og Endelave. Udtaleformerne har *-pløw-* i 2. sammensætningsled: *'twær₁plöwnen* Endelave, *-₁ptøw'əni* Sydsamsø og (med afrunding) *-₁ptew'ni* Nordsamsø. Der er altså tale om en sideform **tvær·plovning**, parallelt med *for·plovning* under *for·pløjning* ovenfor.

2) Betegnelser indeholdende *hoved* og afledninger hertil

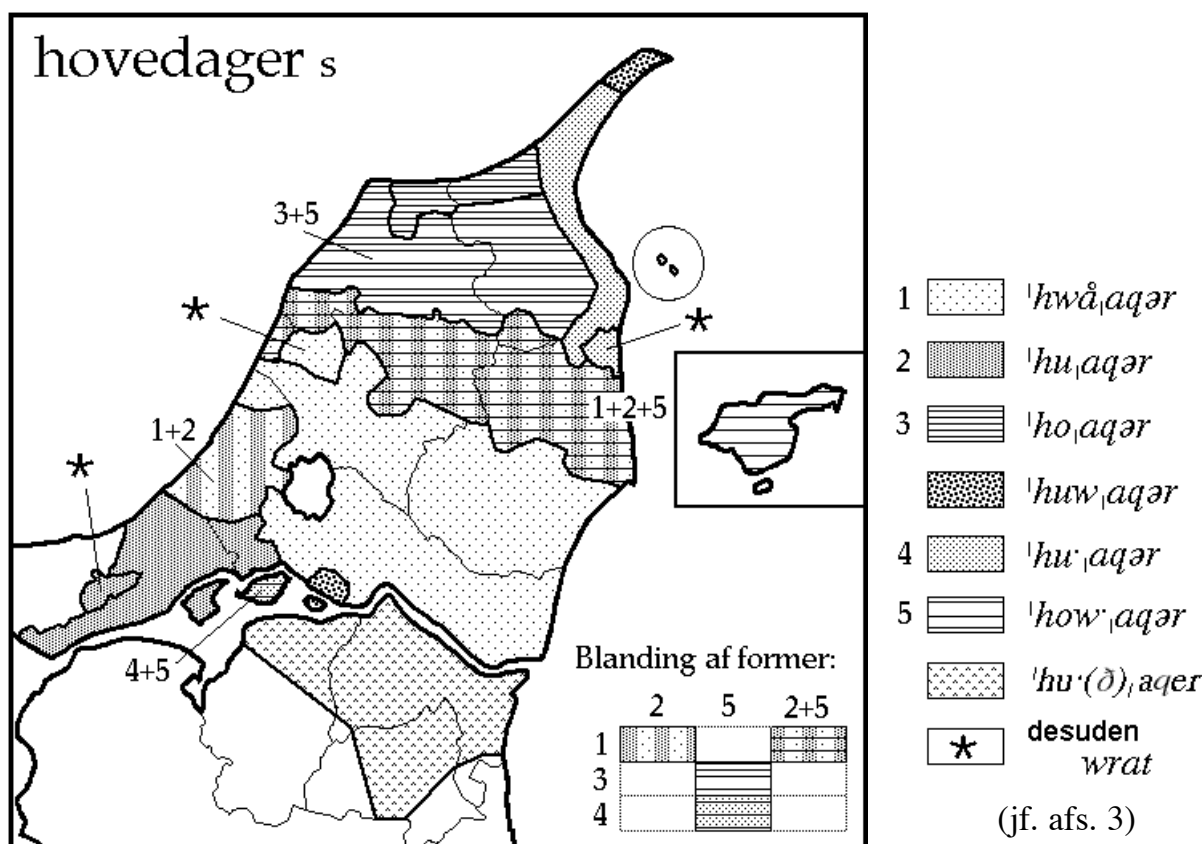
I denne sammenhæng betyder *hoved-* ikke 'vigtigste del' el. lign., men 'yderste, forreste del af noget' (ligesom *for-* i afsnit 1), jf. ODS *Hoved* 9.2 vedr. hoved på værktøj (fx *hammer-*) mv.

2.1 Betegnelser med *hoved-*

Hoved·ager er den dominerende betegnelse i størstedelen af Nordjylland, mod syd dog i konkurrence med andre udtryk: *hvoddem* i Sydøst-himmerland, *hvoddems·ager* i Sydthy og det nordvestlige Hardsyssel. Desuden findes *hoved·ager* i den del af det jyske Lillebæltsområde, der er markeret med 1 på oversigtskortet. I egnene mellem de to sidstnævnte områder er ordet meget sporadisk afhjemlet; men muligheden for et mere sammenhængende udbredelsesområde eksisterer.

Udtalen af *hoved-* varierer meget, med langdiftongformer *huə-* som de mest udbredte, i område 1 ved siden af fx *huəð-* og *hu·j-*; kortvokalformer *hu-*, *ho-* er pænt repræsenteret i hele området, desuden kortdiftongformerne *hwo-*, *hwå-* som det almindeligste i det sydlige Vendsyssel. En mere præcis redegørelse for de mange udtaleformer må afvente redaktion af artiklerne *hoved* og tilhørende sammensætninger i Jysk Ordbog. Men et indtryk af, hvor stærkt varierende udtalen kan være inden for et delområde, får man på kort 2 vedr. Vendsyssel og naboegne.

Kort 2. Udtale af *hoved·ager* i Vendsyssel og omliggende egne.
Fra Espegaard (1995) bd. II, kort 123.

En form **hovedmåls·ager** er noteret en enkelt gang i nordvest-Hardsyssel, men er formentlig en forvanskning af *hvoddems·ager*, jf. de stærkt varierende udtaleformer og skrivemåder i afsnittet ndf. om dette ord.

Hoved·land er betegnelsen på Nordøstfyn, markeret med 6 på kort 1. Den findes dog også i tilgrænsende egne af de ovf. nævnte områder for *for·land* og *å·vending* så vel som i *hørme·land*-området mod sydvest.

2.2 Betegnelser med *høvd(e)* og *hyd(e)*

Høvd er på kortet anført som vigtigste betegnelse for Midtøstjylland og størstedelen af Ommersyssel, i de nordvestligste egne dog erstattet af *hvoddem* og *høvds·ager*. Grænsen mod vest følger i Midtøstjylland temmelig nøje grænsen mellem østjysk og vestjysk. Skriftformen *høvd* dækker et væld af varierende lydformer fx *høw'ð*, *höwi*, *höw'it*, *höw'ə*,

høw(')æt, høw(')əd, høw't, alle inden for det nævnte ret lille område. I nogle tilfælde er det vanskeligt at afgøre, om en oplyst form er grundform eller bestemt form af ordet, fx *höw'æt, höw'it*, fordi ordet kan være neutrum, skønt det de fleste steder er fælleskøn.

Et andet interessant træk er former med svagtryks-*i*, *høwi* m.fl., i bestemt form også optegnet *høw'jæt*; disse findes i den sydlige og vestlige del af området, i store træk inden for trekanten Horsens-Viborg-Århus. Ordgruppen med svagtryks-*i* behandles hos Hald (1971); det antages her (s. 108), at *høw'i* kan være udviklet af en gammeldansk dativ-form *høfthi*, der så som andre ord i gruppen har undgået "den jyske Vokalsvækkelse og Apokope" (s. 109), dvs. den svækkelse og det senere bortfald af udlydende vokal, der ramte de fleste flerstavellesord i jysk.

Men hvad er nu baggrunden for at betragte *høvd* som hørende til blandt betegnelserne med *hoved*? Kort og godt, at *høvd* sandsynligvis er en sideform til *hoved*, lige så vel som *høved* i betydningen 'kreatur' er det. Ifølge ODS er *høved* "egentlig samme ord som *hoved*", og ganske vist har ODS ikke en artikel *høvd*, men under sammensætningen *Hoved-ager* (i samme betydning som ovenfor) nævnes i den etymologiske parentes *høvedager* som en ældre nydansk sideform, og der henvises til dialektale former som *høvd* og *høvdsager*.

Høvd og en tilsvarende form **høvde** findes også afhjemlet i ældre kilder fra andre egne, fra Jylland fx. Nordby bylov (Samsø) omkring 1700. I Kalkars ordbog over gammeldansk og ældre nydansk sprog findes ordet under opslagsformen *høvd(e)*.⁹ I landsbyfællesskabets tid, hvor hver gård havde en ager i flere af landsbyens marker, skulle man have kompensation, hvis man havde *høvden* i en mark. Fx har Nordby bylov bestemmelsen: "Huem som findes at ligge for Høfden, hand skal hafue 3 føder Meere en som hans Reenbroder"¹⁰, dvs. forageren skal være 3 fod bredere end de agre, der støder op til den, som vederlag for de andre gårdes brug af den som vendeplads.

Som nævnt i afsnit 1 er *høvd* i jysk nu fortrængt af de mere moderne ord *for·pløjning* og *for·plovning*. "Den gamle betegnelse for forageren var *høw'ədæt*, men det har jeg ikke hørt, siden jeg var dreng", siger en meddeler i Hads herred syd for Århus i 1947. Modsat anføres

⁹ Kalkar bd. II s. 367.

¹⁰ Danske Samlinger (etc.) bd. II s. 241; jf. også Kalkar.

dog omtrent samtidig fra Gjern herred mellem Århus og Silkeborg, at "Ordet Høved [i et stednavn Buehøvederne] kender jo enhver Landmand i Sognet, det skrives også Høvd og er den Forager, man vender paa med Ploven".¹¹

Fra Fyn er *høvd* afhjemlet i "Aasum Herreds Tingbog" fra 1647, i Refs Vindinge bylov fra 1773 og i samlingerne til Molbechs Dialect-Lexicon fra 1841. Men formen er også optegnet i dette århundrede som en husket form, udtalt *hø'w* eller i det stødløse Sydfyn *hö'w*. I alt kendes ordet fra 8 fynske sogne, et enkelt af sognene ligger i området med *åvending* (jf. kort 1), 3 ligger i området med *hovedland* og 4 i området med *forland*. Herfra kendes også ordet *høvdeland*, jf. ndf.

Øst for Storebælt finder vi *høvde* og *høved* afhjemlet i nogle gamle kilder fra det sydvestlige Sjælland, således fra 1759: "saadan et stycke Jord som mange Agre vende paa kalde Bønderne her i Landet [dvs Sjælland] Høvedet eller et Høvd". *Høvdet* var altså den fælles forpløjning for mange agre, ligesom i Nordby på Samsø. Også en enkelt gammel meddeler fra Stevns (født 1849) kan huske ordet: "det var helt oppe ved høvedet", men ellers er ordet gået i glemme på Sjælland og erstattet af ordet *forpløjning*.

På Sjælland er ordet intetkøn (ligesom *hoved*), men på Fyn er det hunkøn, svarende til, at ordet ofte er fælleskøn i jysk (jf. ovf.)

Høvds•ager er betegnelsen i størstedelen af Djursland og på Viborgeggen, altså i naboområder til *høvd*; ordet forekommer desuden sporadisk inden for *høvd*-området. I udtalen er *-d-* i oftest bortfaldet, jf. (med stød) *'höw's-*, *'höw'əs₁aq'ər* fra Viborgeggen og (med længde) *'höw's-₁aq'ə* fra nordøst-Djursland. At dette svind er sket tidligt, ses af formen *høfvisager* fra en landsbyvedtægt år 1660 fra Silkeborgeggen.¹² Andre ældre former har *-d-* bevaret: *hoffvidsaggre* i vide 1725, Århuseggen,¹³ og *hovedsager* i fæstebrev 1671, Vejle-eggen.¹⁴ At 1. sammensætningsled her er *hoveds-* med *-s-* som i *høvds-*, bekræfter antagelsen om, at *høvd* er en sideform til *hoved*. Tilsvarende gælder for formen

¹¹ Kaae (1948) s. 47.

¹² Vider og Vedtægter, bd. III s. 339.

¹³ Vider og Vedtægter, bd. III s. 293.

¹⁴ Ravn (1929) s. 33.

høved-ager fra 1635.¹⁵ Som det ses, er *i*-formen af *høvd* repræsenteret i de ældre kilder; den findes også i en yngre optegnelse: *höw'isaqə* fra Voer herred ved Skanderborg.

Også her er der bestemmelser om, at det pågældende jordstykke ikke må benyttes uden videre. Fx fastsætter Tunø bylov 1805, at hvis der ikke er vej over til en mands ager i fællesmarken, "da tillades ham at kiøre eller gåe på alle tilgrændsende agerender, men ikke på høvesageren under mult [= mulkt, bøde], hver gang 2 sk. [= skilling]".¹⁶

Høvds-ager kan på Randersegnen også betegne et "brud", en tvær-ager i en ager, der er så lang, at man deler den ved at pløje på tværs midtvejs (jf. *høvd* ovf., *hyd* og *vratte* ndf.).

Høvde-ager er en tilsvarende sammensætning. Ordet er almindeligt på Østmøn, men findes også ved siden af *høvde* i enkelte af de sjællandske kilder. I landsbyvedtægten for Fodby på det sydvestlige Sjælland ser vi igen, at det kan give problemer, at én bondes tværager tjener som forpløjning for mange bønders agre: "Hvilken mand, som hafver høfdeager, og der findes én som løber på (dvs. støder op til), og icke vil pløie med de andre så tilig som de, da skal den mand som høfdeager eier, vise toe mend til hannem og bede hannem pløie sin ager. Vil hand da icke pløie dend inden tre dage, da måe den anden pløie sin høfdeager, och den, der løber på, icke det år at vende på høfde".¹⁷

På Møn udtales ordet *høfde*, med regelret lydudvikling af *-wd* til *-fd* (ligesom i *kjø·wdə* > *kjø·fdə* købte, *pröwdə* > *pröfdə* prøvte, prøvede).

Høvde-land eller **høved-land** er kun optegnet i et enkelt fynsk sogn, Nørre Broby: "[*hö·w₁lā'əd*] sagde de rigtig gamle for forpløjningen eller som de nu siger *forlandet*". Meddelelsen er selv gammel, født i 1864, og har et meget gammeldags sprog. Blandt andet har hun formen [*hö·w*] med *ö* ikke alene i sammensætningen *høvdeland*, men også usammensat om menneskets hoved, i forbindelsen *stå på hovedet*.

Som nævnt ovenfor findes usammensat *høvd* også på Fyn, og det er ikke overraskende, at *høvd* her kan sammensættes med *-land*: det hed-

¹⁵ Kalkar bd. II s. 274.

¹⁶ Vider og Vedtægter, bd. II s. 331.

¹⁷ Vider og Vedtægter. bd. I s. 186.

der jo også *hørmeland*, *hovedland* og *forland* på Fyn. *Land* kan betyde ‘jordstykke’ (jf. ODS *Land* 1.2). Denne betydning er især almindelig på Møn og Lolland-Falster, men findes også på Fyn (i sammensætninger som *hørland* ‘jordstykke med hør’) og i Jylland, jf. *holme-land* nedenfor.

Hyd·ager eller **hyde·ager** er den ældre betegnelse på Falster. I lidt nyere tid afløses ordet af *forvende* og i nyeste tid af *forpløjning* (jf. ovf.) Også fra Femø og Østlolland har vi oplysninger om, at *hyd(e)ager* var den form man brugte i ældre tid. Men her savner vi oplysninger om, hvilket ord der afløste *hyd(e)ager*. Måske blev ordet direkte afløst af *forpløjning*.

Formerne *hyd* og *hyde* udtales [hy, hy·ə] eller (på Sydfalster) [hyð, hy·ðə] er formentlig dannet af *høvd* og *høvde*, ved lydlukning (*høwd* > *hywd*, *høwde* > *hywde*), assimilation af *w* og tab af det bløde *d* (undtagen på Sydfalster).¹⁸

Hyd som usammensat ord er kun afhjemlet fra 2 sogne, Skelby på Sydfalster og Nordlunde på Vestlolland. Fra Skelby oplyses det, at ordet betegner en tværpløjning, hvor man vender midt på en lang ager. På Vestlolland kan *hyd* have været mere udbredt, som en gammel form, der senere blev afløst af det langelske *forland* (jf. ovf.).

2.3 Betegnelser med *hvoddem*

Hvoddem er betegnelsen i syd-Himmerland og nordvest-Ommersyssel (nord for Viborg), desuden i Bjerre herred mellem Horsens og Vejle, markeret med 2 på oversigtskortet. Ordet er også afhjemlet enkelte gange på Silkeborg-Kjellerup egnen mellem de to nævnte områder, så det har formentlig tidligere haft et sammenhængende udbredelsesområde i det midtjyske.

Udtalen gengives oftest som *hwojm*, *hwojom*, *hwojmen* og lign. i det nordlige område, *hwoðam*, *hwoðom* mv. i det sydlige. Herudfra vælger Jysk Ordbog formentlig opslagsformen *hvoddem*, for øvrigt i overensstemmelse med Feilberg. Derimod har Molbech (1841) valgt en mere

¹⁸ Widding (1931) s. 121.

etymologiserende opslagsform *hodum*, og Kalkar (1881-1918) anvender formen *hodom* ud fra ortografien i gammeldanske dokumenter.¹⁹ ODS medtager ikke ordet, men nævner *Hodum* og *Hodumsager* (efter Molbech) under *Hoved-ager*. Ingen af de foreslåede opslagsformer viser direkte forbindelsen til *hoved*, og man kan vanskeligt konstruere en opslagsform, der gør det. Formerne *hwoðam*, *hwojm* etc. ovenfor afspejler bøjnings- og afledningsformer af *hoved*, jf. fx flertalsformer som *hwåðar*, *hwoðar* = hoveder, og jf. sammensætninger som *hwåaqar* = hovedager i afsnit 1. *Hodum* og *Hodom* antyder i nogen grad den historiske forbindelse til den oldnordiske form *höfuð* af *hoved*, eller rettere til en dativ-flertalsform *hofðom* af dette ord.²⁰ En opslagsform *hovedem* kunne tilgodese dette aspekt, men antyder ikke ordets udtale så direkte som *hvoddem*.

Det skal lige nævnes, at *hvoddem* også spredt i Jylland har en anden betydning, der viser forbindelse til *hoved*, nemlig: "hovedende i seng".

Hvoddems-ager er den almindelige betegnelse i Midtvestjylland undtagen i egnen omkring Ringkøbing fjord og et stykke ind mod øst. I nordvest optræder ordet dog side om side med *hoved-ager*, jf. området "blandet" på oversigtskortet; det er også nået op i Sydthy på den anden side af Limfjorden. Desuden er ordet udbredt mod sydøst ned mod Horsens-Vejle, her i konkurrence med *for-ager*, jf. det tilsvarende område mærket "blandet" på oversigtskortet. Endelig er det sporadisk kendt i det vestjyske *ande(t)*-område og i det nordlige Sønderjylland.

Som *høvd* i afsnit 2 har *hvoddems-* en mængde varierende udtaleformer. Hos en sikker meddeler som Skytte Andersen fra Fjends herred træffes fx følgende arsenal af former: *(h)wor'ms-*, *(h)woj'ms-*, *woj'ns-*, *woj'ans-*, *wo'j'ans-*, *wor'm-*, *wo'rms-*, dvs. former med og uden *h-*, med og uden *-s*, med *-n-* i stedet for *-m-*, med og uden stød, med stød placeret på konsonant eller på vokal. Alle former må stå til troende og har altså eksisteret side om side på egnen. Fra det "blandede" område mod sydøst er videre i spørgelistebesvarelserne oplyst former som *hvoms-*, *hvøms-*, *hvejoms-* og *hverremsager*. Hertil slutter sig formentlig Feilbergs *hve'msaq'ar* (fra Vrads herred i samme område),

¹⁹ Jf. artiklen *Hodomsager* i bd. II s. 249.

²⁰ Widding (1931) s. 120.

som Andersen (1928) betegnede som "mærkelig Form" og efterlyste yderligere eksempler på (s. 30). Men måske hører de sidstnævnte former med afvigende vokal *-e-* under en anden opslagsform, fx *hverve-om(s)-ager*, med *hverve* i betydningen 'vende'; jf. også Feilbergs artikel IV. *hverve* = 'vendested med plov, hvor to agre støder sammen', der ganske vist er fra Houlbjerg herred længere nordpå.

De mange udtaleformer af *hvoddem* er et godt eksempel på, hvordan et ord kan udvikle sig og 'skeje ud', når ordet er ganske uigenemskueligt for sprogbrugerne og ikke findes i skriftsproget.

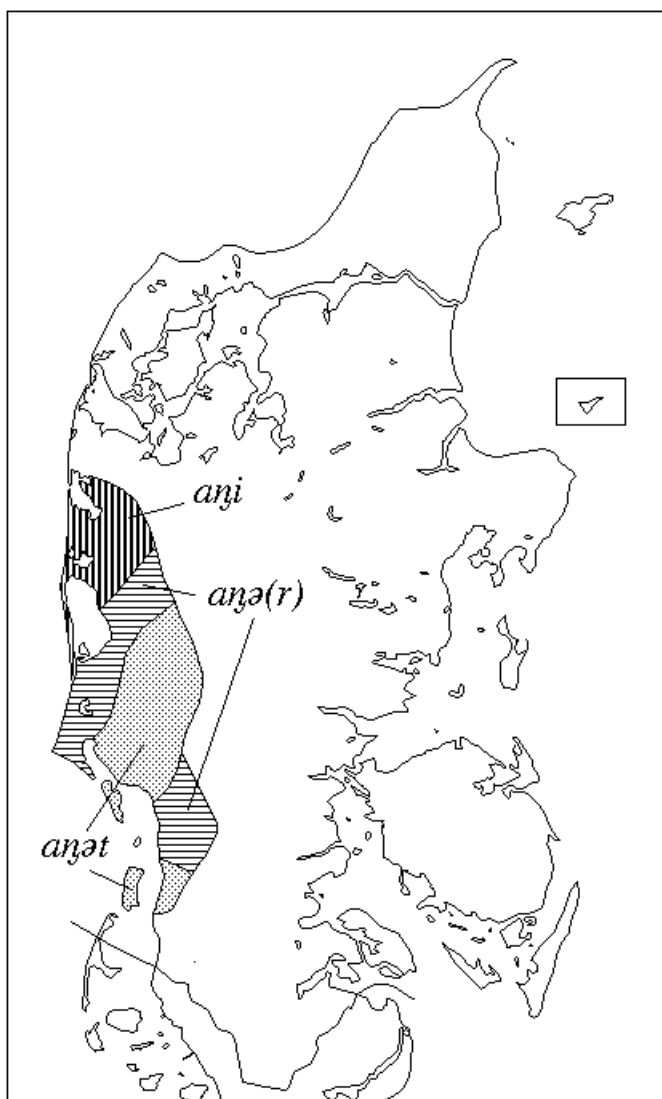
3) Øvrige betegnelser

Hermed er de fleste betegnelser på oversigtskortet behandlet. Tilbage står at omtale de jyske navne *ande(t)* og *holme-land* samt det fynske *hørme-land*. Desuden enkelte andre, som ikke er medtaget på kortet pga. for sporadisk udbredelse.

Ande og **andet** er betegnelsen i et større vestjysk og vestsønderjysk område, jf. kort 1. At betegnelsen angives som *andet* ser måske ud som en vits; men ordet er i både udtale og oprindelse helt forskelligt fra neutrumsformen *andet* af pronomenet *anden*. Udtaleformerne fremgår af kort 3.

At dømme ud fra manuskriptet til Jysk Ordbog, med inddragelse af argumentationen hos Skautrup (1956) mv.,

Kort 3. Udtaleformer af subst. *andet*.
Fra manuskriptet til Jysk Ordbog.

synes ordet at stamme fra en sammensætning med det ord *høvd*, vi behandlede ovenfor; den gammeldanske form er nemlig *andhøvd* (kilde år 1461), hvor *and-* betegner 'for-' som i 'forhoved, pande', jf. *an-* i det svenske ord *anlete* for 'ansigt'. Udtaleformerne *anæt*, *anær* og *an* repræsenterer da ekstremt nedslidte, reducerede former af det oprindelige ord.

Holme·land er betegnelsen på Mols. Den må skyldes, at verbet *holme* på denne egn ikke blot betyder 'vende hø', men også kan bruges i forbindelse 'holme med Ploven = vende'.²¹

Hørme·land er betegnelsen på det mellemste Vestfyn, markeret med 4 på kort 1. Oprindelsen til ordet *hørme* er ikke helt klarlagt. Flere fynboer associerer det med udsagnsordet *hørre*, *hurre*. Men dette ord betyder 'dreje hurtigt rundt, hvirvle rundt' og passer ikke godt til den bevægelse, man gør med ploven. (Derimod kan vinden *hurre* eller *hørre*, og man kan tale om en *hørrevind* 'hvirvelvind'). Måske er der snarere tale om en udvikling af et (ikke optegnet) *høððem*, svarende til et jysk *hoððem* el. *lign*. I så fald altså endnu et eksempel på en ekstrem og ureguleret lydudvikling.

Vrat(te) er ikke medtaget på kort 1, da det yderst sjældent betegner en egentlig forpløjning eller forager (jf. dog de 3 eks. på kort 2). Betydningen er oftest 1) skel, tværager, som opdeler en særligt lang ager (én eller ofte to vratter pr. langager), eller 2) agerstykke i en således tværopdelt ager. Ordet er velafhjemlet i Nord- og Midtjylland ned til linjen Ringkøbing-Silkeborg-Randers; det findes i mange marknavne. Det kan stedvis bruges om forager, fordi tværageren får foragerens funktion som vendeplads under arbejdet på de mindre agerstykker. "Denne strimmel jord, e vrat, bliver ikke pløjet, men bruges til at vende paa fra begge hold agre og ogsaa til nødvendig kørsel, naar kornet køres hjem fra de tilstødende marker", oplyses det fra egnen mellem Silkeborg og Herning.

Fra Øerne er ordet især kendt fra Møn, i formen *vræt* eller rettere *fræt*, med lydret udvikling af *vr-* til *fr-*. (På Møn siger man også *frinsker* vrinsker og *fræle* vræle). Ordet *fræt* bruges om en ager, og man

²¹ Bøttiger (1893) s. 76.

kan fx sige: *nu kan du fure op på denne fræt*, og: *der var kun én fræt med byg*. En tilsvarende bred betydning finder man måske i et par gamle optegnelser fra Nordsjælland, fra slutningen af 1700-tallet: *Den 19de saate* (såede) *Niels .. de 3de korte vreter ved veyen*,²² og *En Flæde af 3 Vræt*.²³

Ende·ager og **vende·ager** er heller ikke medtaget på kort 1, da de kun optræder meget sporadisk i Jylland og tilsyneladende begge er nyere ord i dialekterne. De er eksempler på sammensætninger, som det ligger lige for at danne, hvis man ikke har en bestemt egns-glose eller en landbrugsfaglig betegnelse.

Sammenfatning

Skautrup bemærker i *Arv og gæld i ordenes samfund*, at så at sige alle naturbetegnende ord er nedarvet fra meget gammel tid (s. 77), og at det samme gælder for ord, der har med agerbrug og jordens deling og dyrkning at gøre (s. 83). Til de første hører ord som *bjerg*, *bakke*, *dal*, *ås*, til de sidste ord som *mark*, *ager*, *toft*, *skifte*, *fald*, *tægt*, *vang*, *fure* og *skel*.

Undersøgelsen her viser, at også betegnelser fra den videre opdeling af agerjorden er af hjemlig oprindelse. Men her har man dannet betegnelserne ved hjælp af allerede eksisterende ord. Man har fx dannet sammensætninger med *for-* eller *hoved-* som førsteled og *-ager* eller *-land* som andetled, om den ager eller det stykke land, der ligger “foran” eller udgør “yderste del”. Eller tilsvarende sammensætninger med sideformer og afledninger af *hoved-*, nemlig *høved-*, *høvde-*, *hyde-*, *hvoddem-* mfl. Eller man har dannet sammensætningerne *åvending*, *-vende* om det stykke jord, man vender å (på), eller *forvending*, *forvende* om vendepladsen “foran”. Og endelig har man blot kaldt stykket for *hovedet*, usammensat, men i forskellige sideformer og afledninger (*høvd*, *hyd*, *hvoddem* mfl.). Alle ordene betegner én og samme “sag”, men sagen er anskuet forskelligt.

²² Sognefoged i Stavnsholt Lars Nielsens Dagbog 1789-94 (s. 61). Udg. af J. Dieckmann Rasmussen. 1978.

²³ Optegnelser af pastor Junge i Blovstrød, sidst i 1700-tallet.

Det kunne være interessant at udvide undersøgelsen til de tilsvarende betegnelser i nordisk perspektiv – og til andre nabosprog. For i engelsk synes *headlands*, svarende til *hoved-land* i afsnit 2, at være den almindeligste betegnelse,²⁴ mens nedertysk, som iagttaget af Widding,²⁵ synes at foretrække metaforer med *fod-* i stedet, fx *Footwenn* i slesvig-holstensk.²⁶

Oversigtskortet viser, at hver egn har haft sin faste betegnelse. Undertiden er betegnelsen forskellig fra naboegnens (jf. *høvdeager* på Østmøn, men *forvending* på Vestmøn), og undertiden har man tværtimod lånt betegnelsen fra naboegnen (jf. *forland* på Als og Vestlolland). I nogle tilfælde kan man spore ældre lag bag de nyere betegnelser. For eksempel kan man se af de fynske optegnelser, at man på Fyn tidligere har haft betegnelsen *høvd*; tilsvarende gælder som nævnt Nordsø. Ældre kilder vidner også om, at *hvoddem* tidligere har været kendt i sønderjysk.

Bag ved det upersonlige oversigtskort gemmer der sig levende mennesker – bønder, der har vendt med ploven på ageren, og som har dannet de ord, de havde brug for, og brugt de ord, der hørte til på egnen, også selv om ordene kunne være uigennemskuelige og have flere udtaleformer. Men som heller ikke var helt uimodtagelige for nye ord fra andre egne, eller (i nyere tid) landbrugsfaglige ord fra rigsmålet.

Litteratur

- Andersen, Poul (1928): Hwojemsager. – i: *Danske Folkemaal*. II. Kbh. s. 28-30.
 Bévort, Inger (1993) "Provincial Ord paa Als og Ærøe". - i: K.M. Pedersen og I.L. Pedersen (udg.): *Jyske Studier*. København. s. 188-198.
 Bjerrum, Marie og Anders (1974): *Ordbog over Fjoldemålet*. I-II. København.
 Bøttiger, L.J. (1893): *Æbeltoft og Omegn (Mols)*. Aarhus.
Danske Samlinger for Historie, Topograhie, Personal- og Litteraturhistorie. II. (1867). København.
 Espegaard, Arne (1972-85): *Vendsysselsk Ordbog*. I-V. Hjørring/Århus.
 Espegaard, Arne (1995): *Nogle Nordjyske Mål*. I.-II. Hjørring.

²⁴ Jf. kortet i Orton & Wright (1974) s. 223.

²⁵ Widding (1931) s. 116.

²⁶ Mensing (1927-35) bd. II sp. 189ff.

- Feilberg, H.F. (1886-1914): *Ordbog over jyske almuesmål*. I-IV. København.
- Hald, Kristian (1971): Om i som Infortisvokal i Jysk. – i: *Studier i dansk dialektologi og sproghistorie*. København. s. 101-111.
- Kalkar, Otto (1881-1918): *Ordbog over det ældre danske Sprog*. I-V. Kbh.
- Kaae, Alfred (1948): *Laasby Sogn gennem Tiderne*. Ringkøbing.
- Madsen-Mygdal, Th. (udg.) (1937-38): *Landbrugets Ordbog*. I-II. 3. udg. Kbh.
- Mensing, Otto (1927-35): *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch*. I-V. Neumünster.
- Molbech, C. (1841): *Dansk Dialect-Lexikon*. København.
- Møller-Holst, E. (1877-83): *Landbrugs-Ordbog*. I-VI. København.
- ODS = *Ordbog over det Danske Sprog*. I-XXVIII. (1918-56). København.
- Orton, Harold & Nathalie Wright (1974): *A Word Geography of England*. London (etc.).
- Pedersen, Karen Margrethe (1993): Letledsreglen og Lighedsreglen. – i: K.M. Pedersen og I.L. Pedersen (udg.): *Jyske Studier*. København. s. 199-218.
- Ravn, J.J. (1929): *En historisk-topografisk Beskrivelse af Højen Sogn i Jerlev herred*. Vejle.
- Skautrup, Peter (1938): Jyske Ord. – i: *Sprog og Kultur*. VI. Aarhus. s. 56f.
- Skautrup, Peter (1958): *Arv og gæld i ordenes samfund*. København.
- Vider og Vedtægter = Bjerger, Poul, Thyge J. Söegaard og August F. Schmidt (udg.) (1908-38): *Danske Vider og Vedtægter*. I-V. København.
- Widding, Ole (1931): Benævnelser paa "Forpløjning" i danske Dialekter. – i: *Danske Folkemaal*. IV. København. s. 116-128 (dertil 2 s. kort).

Illustration fra Olaf Ries: *Sådan var det - en fæstebondes dagbog 1788* (udg. af Landbrugsraadet, 1987) s. 19.